

Thordai János manierizmusa

A magyar manierizmus költészetének egyik legjellegzetesebb képviselője Thordai János (+1636), a kolozsvári Unitárius Kollégium lektora. Ő fordította magyarra az újszoicizmus alapvető kézikönyvét, Epiktetosz *Enchiridionját*. Fő műve, az unitáriusok második teljes zsolttárgyújteménye, 1627-ben készült el, s a XVII–XVIII. században nagy népszerűségnek örvendett. A psalterium stílusát Varga Imre tanulmánya veszi alapos vizsgálat alá, s megállapítja, hogy a mű korszerűségét tartalmi téren a zsidó szellem kiszűrése, formai téren pedig a manierista művészi eszközök alkalmazása jelentette.¹ A következőkben megpróbáljuk gazdag példaanyagát kiegészíteni, ezzel a Thordai manierizmusáról alkotott képet gazdagítani.

A magyar költészetnek aligha van még egy olyan alakja, akinek stílusát, egész verselési technikáját, sőt mondanivalóját a rímek annyira befolyásolják, meghatározzák, mint a Thordaiét. Mint Varga Imre megállapítja: „Manierista verselő rutinját ékesen szemléltetik a korabeli magyar költészetben mindenkit felülmúló nagyszámú egytagú rímei.”² Statisztikája kimutatja, hogy 7832 sorából 1228 végződik ilyenre, tehát 16% (Rimaynál csak 7%). Az egytagú rímek erőltetett keresése sokszor az egész strofa szórendjét, ezzel gondolatmenetét is megváltoztatja:

 Az mit te tölled kért, reá bővebben fért hogy sem mint kért
 Boldog életet kért, s hosszú életben fért, minden jót ért.

(21. zsolttár, 4. vsz.)

Ezeknek a soroknak nyilvánvalóan a rímek az irányítói: a szórend, a mondat szerkezet, az értelmi logika egyaránt a rím alárendelt tényezője. A „hosszú élet” kifejezéséhez a „fér” igét pl. csak a rím inspirálhatta, hisz ez a szókapcsolat egyébként ilyen formában nem használatos. Ugyanebben a versben találhatjuk (3. vsz.):

 Előtt vedted jóval, vidám s-kedves szoval, mellyen örül,
 Áldásod kit rá vezc, mint edgy arany perecz feje körül.

A hasonlatban előforduló „perezcz” szót a „rá vezc” rím indukálta; a párhuzam egyáltalán nem kézenfekvő, a két kép szférája közti nagy távolság miatt megfeleltetésük mesterkéltnek hat. A manierista rímtechnika gyakran hangrendi játékkal párosul:

 Eszemben *juta* életem *uta*
 sok bűnöm *soldgya* szívemben meg *suja*
 Szívem fel *gyula* bum meg *ujjula*
 keserves *ügyem* nagy siralmat *nyujta*.

(39. zs. 4. vsz.)

A mély hangú belső rímek erős akusztikai hatását a mély és magas hangrendű szavak majdnem szabályos váltakozása fokozza. A rímek sűrűsége a manieristák között is szokatlan fokon ér el Thordai zsolttáraiban, ez a szerző formai készségét és új iránti fogékonyságát bizonyítja. Verselő rutinját a zsolttárok szerkezeti sokfélesége, ötletes strofa-variánsai mutatják: szinte a korban ismert valamennyi változatot kipróbálta. Stílussajátosságait elsősorban ezek a formai elemek késő-reneszánsz poétikai ismeretei alakítják ki, hisz a zsolttárok anyaga, tartalma nagy mértékben adott, önálló élményről itt nem beszélhetünk, csak tudós poétikai munkáról.

Képkalkító technikájára — részben a rímek és strofaszerkezetek hatására — ugyancsak a nagyfokú intellektualizmus jellemző. Sokszor egymástól igen távol álló fogalmakat, képsíkokat rezonáltat: Istent „erős vas ekém”-nek nevezi (22. zs. 72. sor), az álnokság „vad egrest termő szőlő tő” (58. zs. 6. sor), az isten kegyelme „szívemnek kövér sir” (63. zs. 21. sor). A közhelyé vált metaforákat gyakran felújítja: „Édes új raj lépés méz tsak bölcs nyelved szava” (45. zs. 9. sor); néhány képének neveltségességig fokozott abszurditására Varga Imre is felhívja figyelmünket; ezek közé sorolhatjuk még az alábbiakat:

 Engem ez az ok legeltet . . . (31. zs. 31. sor)
 Nyelvemet azért fogadásomért
 hogy ne szólhasson meg kötözöm lánczal,
 Igazat nem vök sült némává lők
 nyelvem környül vöm két rendbéli sánczal. (39. zs. 2. vsz.)

¹ VARGA IMRE: Thordai János zsolttárainak forrásáról, manierizmusáról. ItK 1968. 547.

² I. m. 551.

Nagy helyet kapnak képei között a naturalista jellegűek, az alantjáró, közönséges, vaskos kifejezések:

Káromkodván a rut bűnben torkigh ült (10. zs. 8. sor)
Tsomtomhoz aszszot fekete husom rut (102. zs. 18. sor)

Különösen ellenségeivel kapcsolatban kér istentől kegyetlen megtorlást, ennek során gyakoriak az érzéki, sokszor szadizmusba hajló, vallásos zsoltárban különösen visszás képek. Ellenségeinek „holt tetemeken jár”, s ott „miként az láb alatt való sárt, az kevély népet úgy tapodám meg” (18. zs. 72–76. sor). Az akasztott ember képe, „fán függő aszszot teste” (37. zs. 116. sor) csakúgy előfordul, mint a halál utáni „el rothadás” (30. zs. 57. sor) látványa. Az ellenfeleire alkalmazott képek nagyrészt bibliai eredetűek s többek közt Szent Molnár Albert is alkalmaz ilyeneket; Thordai azonban különös előszeretettel részletezi, halmozza és élezi ki ezeket.

Thordai manierizmusának egyik legjellemzőbb sajátága az egyszerű bővítmények halmozása, s az ebből fakadó zsúfoltság. Az igék halmozása a stílus mozgalmasságát növeli; jó példa erre a 7. zsolttár, mely az Isten mindenhatóságát így ábrázolja:

11. Te mindent *lác*z, *hallasz*, *érsesz*, *értesz* és *tudsz*,
Akkoris *vigyász*, a mikor mindent *alutz*,
Gondot *viselsz* mindenfelé *jársz*, *kelsz* és *jutz*,
Gyors *vagy* és mindennek hamar *végére jutz*.

A strófa szavainak száma (névelőt és kötőszót leszámítva) 23, ebből 12 ige! Emellett az igék elrendezése sem véletlen, hanem rafinált módon igyekszik a hatást fokozni. Az első sor öt igéje a mindenhatóság erejét zúdítja ránk, az igesort csak a rím zárja le. Ezután egy ellentétpár következik: az ellentétes jelentésű ige még hatásosabban kiemeli a „vigyáz” szó fontosságát. A harmadik sor egytagú, mozgást jelentő ige-halmaz ismét meggyorsítja a nagyság érzékeltetésének ütemét, végül a két általánosabb jelentésű ige összege. Az igék stilisztikai elhelyezésének szinte a korban ismert összes változata (fokozás, ellentétezés, sorvégi rimeltetés stb.) felvonul itt.

Nemcsak az igei (36. zs. 10. vsz. 10. zs. 8. vsz. stb.), hanem a főnévi felsorolások is gyakoriak. Az alábbi főnévbokor tipikus manierista természetkép, nem élményből, hanem szerzői rutinból fakadó isteni dicséret:

6. Dicsérjétek az Istent földi barmok,
Minden víz fenekeben uszo gyalmok.
7. Tüz, víz, Égh, esső, fergetegh, kemény szél,
Hegy, völgy, fű, fa, virágh, tavasz, hidegh tél.
8. Minden vad, őregh, apro, minden állat
Ami tsusz, vagy el mász, visel vagy szárnyat.
9. Ez Földnek Fejedelmi és Urai
Birák, Tisztviselők s- földnek hadai.
10. Ifjak, gyenge leányzok és gyermekek,
És tū Istenesen megh ért szép Vének.
11. Dítserjétek az Istent, mert igen nagy,
Földön, Mennyen ő tsak az edgy Fő Hadnagy. (148. zs.)

Különösen a manierista prózában gyakori a hasonló funkciójú kozmikus vagy természeti kép (vö. Geleji Katona István 1639-ben I. Rákóczi Györgyhöz írt levele,³ vagy Péchi Simon psalteriumának 19. zsolttára.⁴) Ezeknek a manierista kozmosz-képeknek jellemző sajátága a pusztán mennyiségi felsorolás, mely sokszor meghökkentő részletességgel történik. Nincs azonban ezeknek a képeknek kompozíciója, nincsenek olyan minőségi alá- vagy felérendeltségi viszonylatai, melyek – a barokkhoz hasonlóan – a fő gondolat kifejtését szolgálnák. Nyéki Vörös Mátyás nagy távlatokat felvonultató barokk képei minden ízükben a mulandóságot, a földi élet pillanatnyiságát hangsúlyozzák, ezzel emelik ki az isteni hatalom örök voltát (vö. Nyéki Vörös: *Örökkévalóság* c. versével). A fent idézett képen azonban minden merev, az idő, mint tényező még nem jelent meg: a bemutatás részletező jellege csak mennyiségből – s nem minőségéből – következően támasztja alá az isteni nagyság érzékeltetését.

Az ilyen kvantitatív képnövekedések már átlépték a reneszánsz kereteket, gáttalan áradásuk szétértte a reneszánsz szabályokat; nincs még itt azonban a barokk struktúra, mely a részeket egyirányú mozgásra hangolva teremtené meg a műalkotás egységét.

³ ItK 1894. 336. (Közlő BEKE ANTAL)

⁴ Péchi Simon Psalteriuma (Kiad. és bev. SZILÁDY ÁRON) 1913. 31.

Barokk felé mutató, temporális tényezőkre építő képek azonban elvértve már jelentkeznek Thordai verseiben is. Két ilyen helyre (90. zs. 8. vsz. és 29. zs. 3. vsz.) Varga Imre tanulmánya figyelmeztet, azonban máshol is felbukkannak a barokkban jellemzővé váló képek:

Az ember maga, halálnak taga,
el vész mint árnyék, mint buborek úgy jár.

39. zs. 14. sor)

Ugyanebben a szoltárban:

Illyen ez világ, a ki reá hágh,
Sokáig nem áll, mindenek el mulnak,
Ur király, paraszt, fű, virág, haraszt,
meg rendül a föld és mind belé hulnak. (9. vsz.)

A sztoikus mulandóság-élmény két olyan motívummal gazdagodik itt, mely a barokkra lesz jellemző. Az egyik a barokk túlvilág-élmény: a föld „megrendülése” és a „mind belé hullnak” kifejezés Nyéki pokol-ábrázolását előlegezi, azokat a víziókat készíti elő, melyek a pokol szenvedéseinek ábrázolásával érvelnek az egyházi tanítások mellett, melyek szerint bűneink miatt „számtalan kínokra földbe rekesztetünk” (Tintinnabulum, III. rész, 1031. sor).

A másik, barokk felé mutató tényező: az *árnyék* és *buborék* képi megjelenése. Mint Bán Imre tanulmánya megállapítja, a barokk költészet kedvtelve mutatja be az életet „elmuló és folytonosan alakuló látszatok lebegő játékanak”.⁵ Az egy ideig tündöklő, de igen gyorsan szétpatánó buborék, valamint az elsuhanó árnyék egyaránt ideiglenességet, állhatatlanságot, változást sugall, s Nyéki Tintinnabulum nagy előszeretettel használja az ilyen hasonlatokat (93. vsz.: az élet „vizi buborékhoz” s „estveli árnyékhoz” hasonló). Míg azonban Thordainál ezek pusztán stilusékitmények, élményszerű mondanivalót nem hordoznak, addig Nyékinél a földi életet szándékosan ideiglenesnek feltüntető, barokk ellenreformációs agitáció eszközei.

A képek terjedelmének már említett kvantitatív felduzzadása a melléknéves-jelzős szerkezetekben is megmutatkozik. Mind több epitetonnal és genitívusszal alkot ilyeneket, egyre több oldalról akar egy jelenséget megvilágítani; erre csak néhány jellemző példát idézünk:

Az halálnak meg ölö kemény lántza (18. zs. 9. sor)
Sötét tömletzü pokolnak reytek Sántza (18. zs. 11. sor)
Bő vízzel ki folyo hüvös élő kut főhöz (42. zs. 6. sor)

Jelzői gyakran meghökkentő, bizarr benyomást keltenek:

Töröld mind a latrokat
Kiknek karok most erős, nyers és zöld
Kiknek sokaságával rakva az egész föld. (74. zs. 20. vsz.)

Hasonlataiban emberi tulajdonságokhoz érzéki hatásokat kapcsol, s az egymástól távolieső jelenségek közti feszültség adja hatásukat. Így kerül kapcsolatba például a *vaj* és a *jégzajlás* képe, hisz mindkettő ugyanazokra a személyekre vonatkozik:

Ollyan nyelvek mint a lány vaj,
Szívök hidegh, mint a jég-szaj; (55. zs. 17. vsz.)

A hasonló és hasonlított fogalmak közti megfelelés az ilyen esetekben nem kézenfekvő, nem könnyen látható át, így ez a kép is mesterkeltté, rejtvénytyszerűvé válik, feloldása intellektuális munkát igényel, érzelmi hatása nincs.

Az igék szokatlan alkalmazása, konkrét-absztrakt átvitele adja a manierista hatást az alábbi szóképben:

Irgalmasságod fejem bé borittya,
Lelkem kegyelmed magához szorittya. (103. zs. 4. vsz.)

Végezetül néhány kisebb jelentőségű, de Thordai írásmódjára igen jellemző sajátságot említünk:

a) Szokatlan szórend:

Mert oroszánok közt vagyok,
Kik rám támadtak nagyok. (57. zs. 2. vsz.)

⁵ BÁN IMRE: A barokk. Bp. 1963. 24.

A különös szóinverziókat, a mondatelemek átcsoportosítását többnyire a rímek bővölete eredményezi.

b) Az elizió egyéni stílusára jellemző, de mindenesetre fokozza a vers görbülékenységét, akusztikai hatását:

mit t'adcz (49. zs. 20. sor)
od'attam (69. zs. 24. vsz.)

c) Igen gyakran alkalmaz alliterációkat. Néhány jellemző helyet Varga Imre is felsorol; ezeken kívül a sűrű előfordulás, a zenei hatás és az egészen modern hangzás miatt figyelemre méltók még az alábbiak:

Sűrű sötéttséggel feketé felhőkkel be voná az Egheket
(18. zs. 7. vsz.)

Szereti Siont mert ott Sátort vont
abban lakik és abban tisztelteik,
Abban munkája minden tsudája
Fiuro! fira böltsen beszéltek. (87. zs. 2. vsz.)

A bemutatott példákkal igyekeztünk bizonyítani, hogy Thordai a reneszánsz poétika vívmányait színvonalas mesterségbeli tudással alkalmazza, de élményvilága másodkézből való, intellektuális jellegű, s ezáltal tipikus későhumanista színezetet kap költészete. Csiszolt technikai készsége korában kimagasló, az új formák iránt fogékony költővé teszük, akinek műveiben már a barokkra mutató elemek is megjelennek. Az ilyen formai-stiláris vonások ellenére azonban költészetének egésze, tartalmi-eszmei világa a reneszánszban gyökerezik, annak utolsó, dekadens fázisát képviseli; a magyar költészetben Rimay mellett ő az egyik leginkább tipikusnak mondható manierista.

Bitskey István

István Bitskey

LE MANIERISME DE JÁNOS THORDAI

János Thordai, lecteur au Collège Unitarien de Kolozsvár, est une des figures caractéristiques de la poésie maniériste hongroise. Dans son ouvrage principal, un recueil unitarien, de psaumes il s'efforce consciemment d'utiliser les moyens stylistiques maniéristes: technique de rimes pleine de virtuosité, rimes intérieures fréquentes jeu d'harmonie vocalique et images insolites caractérisent sa manière d'écrire. Les expressions grossières et naturalistes ont une place considérable dans sa poésie et il emploie très volontiers les images de cette sorte de la Bible. La présente étude analyse surtout ses tropes provenant de l'accumulation des compléments simples et elle constate qu'ils cherchent à avoir de l'effet par leur quantité seulement, et le facteur temporel n'y joue pas encore de rôle. Le facteur temporel apparaît seulement dans quelques unes de ses comparaisons (bulle d'air, ombre), elles s'épanouiront dans la poésie baroque de Nyéki Vörös. Quant à son contenu, la poésie de Thordai n'apporte rien de fondamentalement nouveau par rapport à la Renaissance, mais à cause de ses solutions nouvelles de forme, il devient un poète maniériste caractéristique.

Miskolci Csulyak István néhány versének forrás- és stíluskérdéséről

A hazai iskolai hagyományhoz híven Miskolci Csulyak már fiatalon gyakorlott latin verselő. Első tollpróbáiról legbővebb önéletrajzában¹ részletesen megemlékezik.² Dolgozatom nem foglalkozik latin nyelvű verseinek forrás-, ill. stílusvizsgálatával, mégsem fölösleges ehelyütt egy részletkérdés megvilágítása. Korai latin költészetének említésekor a Régi Magyar Költők Tára II. kötetének egy megállapítását kell megkérdőjeleznünk.

Miskolci Csulyak, önéletrajzában debreceni tanulmányi éveiről szólva, megemlékezik arról is, hogy ezidőben, 1593–94-ben, ismerkedik meg — magánszorgalomból — a versszerzés

¹Teljes címe: „Curriculum vitae Stephani Pastoris Chuliak Miskolcini, Ecclesiae Liscensis Antecessoris, Ecclesiarumque dioecesis Zempleni Senioris, ejusdem manu descriptus.” A „Diarium Apodemicum” 297a–316a lapjairól.

²RMKT XVII. sz. II. köt. 285–286.